

ORYANTALİST OSKAR MANN'IN (1867–1917) OSMANLI SEYAHATİ MEKTUPLARINDA ZAZACANIN TASNİFİ*

Remzi Avcı*

Öz

Alman İnanolog Oskar Mann, 1901–1906 yılları arasında İrani diller ve diyalektlerini araştırma amacıyla Osmanlı Devleti'nin doğusuna ve İran'a iki büyük bilimsel seyahat gerçekleştirmiştir. 1901 yılında İran'a yaptığı ilk seyahat iki yıl sürerken 1906 yılında Osmanlı coğrafyasına gerçekleştirdiği ikinci yolculuk ise sadece bir yıl sürmüştür. Mann, *Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften* (Prusya-Krallığı Bilimler Akademisi) tarafından finanse edilen her iki seyahati boyunca ailesi başta olmak üzere İnanolog Friedrich Carl Andreas (1846–1930), oryantalist Eduard Sachau (1845–1930) ve bağlı bulunduğu kuruma araştırmalarının ayrıntılarına dair mektuplar yazmıştır. Sahadaki yoğun filolojik araştırmaların yanı sıra yazma eserler toplayan Mann, bunları koruması için kız kardeşi Marthe Mann'a göndermiştir. Beraberinde Berlin'e getirdiği filolojik malzemeleri de kullanarak *Persische und Kurdische Forschungen* (Fars ve Kürt Araştırmaları) adlı dört parçadan oluşacak kitap serisinin üçünü ancak 1910'da yayımlayabilmiştir. Mann'ın Osmanlı Devleti'nden yazdığı mektuplarını (1906–1907) inceleyen bu çalışma, onun Zazaca ile ilk karşılaşmasını ve onu İrani diller arasında nasıl kategorize ettiğini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oskar Mann, Filoloji, Zazaca, İrani Diller, Mektup, Seyahat

The Orientalist Oskar Mann's Classification of Zaza Language in His Travel Letters of the Ottoman Empire

Abstract

The German Iranologist Oskar Mann made two major expeditions to the East of the Ottoman Empire and Iran between 1901-1906 to study the Iranian languages and dialects. While his first trip through Iran in 1901 lasted two years, the second travel to the Ottoman Empire in 1906 lasted only one year. During both expeditions financed by the *Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften* (Prussian-Kingdom Academy of Sciences), Mann regularly wrote letters about the details of the research, particularly to his family, the Iranologist Friedrich Carl Andreas (1846–1930), the orientalist Eduard Sachau (1845–1930) and to the *Akademie der Wissenschaften*. In addition to intensive philological research in the field, Mann also collected manuscripts and sent them to his sister Marthe Mann for protection. By using the philological materials he brought with him to Berlin, he was able to publish three of the four-part book series called *Persische und Kurdische Forschungen* until 1910. Examining Mann's

*Araştırma makalesi/Research article

**Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta remzavci@gmail.com

Ottoman letters (1906-1907), this study, firstly discusses his first encounter with the Zaza language and secondly investigates how he classifies it among Iranian languages.

Key words: Oskar Mann, Philology, Zaza language, Iranian Languages, Letters, Travel

Structured Abstract

Letters written during travel can also be an alternative research model for various disciplines, just like travel accounts. The German Iranologist Oskar Mann made two major expeditions to the East of the Ottoman Empire and Iran between 1901-1906 to study the Iranian languages and dialects (Persian, Kurdish, Zaza language, Gorani and other Western Iranian dialects). While his first trip through Iran in 1901 lasted two years, the second travel to the Ottoman Empire in 1906 lasted only one year. During both expeditions financed by the *Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften* (Prussian-Kingdom Academy of Sciences), Mann regularly wrote letters about the details of the research, particularly to his family, the Iranologist Friedrich Carl Andreas, the orientalist Eduard Sachau to the Akademie der Wissenschaften. In addition to intensive philological research in the field, Mann also collected manuscripts and sent them to his sister Marthe Mann for protection. By using the philological materials he brought with him to Berlin, he was able to publish three of the four-part book series called *Persische und Kurdische Forschungen* until 1910. This article is based on Mann's handwriting travel letters, which Mojteba Kolivand categorized in his archival estate and converted to printed text. Kolivand published the letters in 2014 under the title of *Persische und kurdische Reiseberichte: Die Briefe des Berliner Orientalist Oskar Mann während seiner beiden Expeditionen in den Vorderen Orient 1901–1907*. By classifying the letters chronologically, Kolivand divided them into two parts: *Persische Reiseberichte* (travel to Iran in 1901-1903) and *kurdische Reiseberichte* (travel to the East of the Ottoman Empire in 1906-1907) by giving numbers to them. Mann was very interested in foreign languages since his high school years. He completed his undergraduate education at the department of the oriental philology in Heidelberg and Berlin between 1886 and 1891. In addition to the university education, he took private lessons on Persian as well as on the oriental culture, geography and history from his friends Carl Friedrich Andreas and Friedrich Rosen (1856-1935). Especially, Andreas who worked as professor of west Asian philology in Göttingen from 1903 until his death influenced Mann's perception of Iranian languages and their philological categorization. Andreas had an important place in the construction of iranology as an academic discipline, which constitutes an important part of the philological tradition of German orientalism. Mann received his doctorate in Strasbourg in 1890 under the supervision of Theodor Nöldeke (1836-1930). Then, he began to work as director of the manuscripts department of the Königliche Bibliothek (Berlin Royal Library) and died in 1917. Karl Hadank (1882-1945) plays very important role to exclude Mann's works from the archive. From 1919 to 1945, Hadank was commissioned by Akademie der Wissenschaften to sort the raw materials found in Mann's archive. He classified the notes on the Zaza language Mann collected during the Ottoman travel and conducted a study titled *Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siverek und Kor* (Zaza Dialects, Especially Siverek and Kor (Bingöl)). In this book, unlike Mann's opinion on the close relationship between Zaza and Gorani language, Hadank emphasized - despite

the similarities- the significant linguistic differences between them. Mann's travels constitute a process that transforms his impressions and observations in the field into academic-philological knowledge. He started his Ottoman travel by ferry from Hamburg. After a long journey, he reached Alexandria and Beirut and then from there arrived in Aleppo. He then moved with horses and servants in the direction of Birecik-Urfa-Siverek-Diyarbakır-Palu-Muş- Bitlis and Cizre. From Cizre, he sailed by raft on the Tigris along Baghdad to Khorramshahr and from there to Bushehr. Mann's first encounter with the Zaza language was in Siverek. Before coming into close contact with a Zaza-speaking community, he classified their language as a dialect of Kurdish and depicted them as *Zaza Kurden* (Zaza Kurds). In this study, it can be seen how Mann's views changed in philological classification of the Zaza language over time. In his philological researches in the Zaza-speaking region, he found out that this language has close relationship with ancient Median language and Pehlevic (middle Persian). He also related the Alevisim of the Zazas from Dersim region during the Ottoman period to the belief of the Yarsanism (Ahle Haqq, Kaka'i). Examining Mann's Ottoman letters (1906-1907), this study, firstly discusses his first encounter with the Zaza language and secondly investigates how he classifies it among Iranian languages.

Giriş

Antik dönemlerden başlayarak muhtelif medeniyetlerin bilinmeyen dil, kültür ve erişilemeyen haşın coğrafyalarına duyulan merak bilgiyi yerinde edinme saikleriyle seyahat etme düşüncesini beslemiştir. Seyahat ve bilgi arasındaki karşılıklı ilişki, sosyal bilimlerde uzun süredir disiplinler-arası “kilit bir konu” olarak ele alınır ve bu alanda yapılan bilimsel çalışmaların artışı oldukça dikkat çekicidir. Hulme ve Youngs (2002: 1) edebiyat, tarih, etnografya, coğrafya ve antropoloji gibi akademik disiplinlerin neredeyse tümünün seyahat yazını (mektup-rapor-kitap-not) daha ciddiye alma konusunda “önceki isteksizliklerinin üstesinden geldiklerini ve türün tüm tarihsel karmaşıklığının takdir edilmesini sağlayacak bir disiplinler-arası eleştiri gövdesi üretmeye başladıklarını” iddia ederler. Bu bağlamda Bies ve Košenina (2014: 7-9), spesifik bilgi edinmeyi amaçlayan geniş yolculuk yelpazesinin, sadece macera için yapılan “ilgisiz” seyahatlerden ayırt edilerek “keşif, araştırma, sömürge yolculukları, kartografik ve emperyal keşif gezilerinin daha dikkatli bir şekilde araştırılması gerektiğine” vurgu yaparlar.

Seyahatle oryantalizm arasında, daha özeldir seyahat ve Doğu filolojisi arasında yakın bir ilişki bulunur. Avcı (2020) 19. yüzyılda oryantalist bilginin seyyah tarafından nasıl üretildiğini ve bilimsel metinlere nasıl aktarıldığını tartıştığı makalesinde filolojik bilgi üretiminde oryantalist seyyahların rolüne Eduard Sachau ¹ örneğinde dikkat çeker ve Doğu bilgisinin Batı'ya transferinde seyahatlere küçümsenmeyecek bir rol yükler. Zira yolculuk boyunca yazılan mektuplar, tutulan günlükler de tıpkı seyahat raporları gibi klasik bilimsel çalışmaların aksine muhtelif disiplinler için bilgi yüklü alternatif bir araştırma modeli niteliğindedir. Seyahat sırasında yazılmış mektup, günlük, notlar

aracılığıyla üretilen bilgi ancak ortaya çıkabildiği sürece anlam kazanır, ki bu da bilginin işlenmiş olması şartına bağlıdır. Bu anlamda Oskar Mann'ın seyahat mektupları arşivlerin tozlu raflarından Mojtaba Kolivand (2014) aracılığıyla kitaba dönüşerek sosyal bilimler için zengin bir materyale dönüştürmüştür.

Mann, 1901–1907 yılları arasında Osmanlı Devleti ve İran'a iki büyük bilimsel seyahat gerçekleştirmiş, yaptığı bu yolculuklarda İranî diller² ve diyalektler (Kürtçe, Zazaca, Goranca ve diğer Batı İran diyalektleri) üzerine topladığı malzemelerden bilimsel filolojik çalışmalar yapmıştır. Mann'ın 1901 yılında yaptığı ilk seyahati iki yıl, 1906 yılında gerçekleştirdiği ikinci keşif gezisi ise sadece bir yıl sürmüştür. Seyahati boyunca Farsça, Farsça diyalektleri ve İranî dillerle alakalı birçok yazma eser toplayan Mann, bunların korunması ve ciltlenmesi için Berlin'de bulunan kız kardeşi Marthe Mann'a göndermiştir. Söz konusu yolculuklar, Berlin'de bulunan *Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften* (Prusya-Krallığı Bilimler Akademisi)³ tarafından finanse edilmiştir (Paul 2020: 289; Kolivand 2014: 7; Mann 1906: VIII-IX; Kolivand 2012: 17-18). Mann, Berlin'e döndükten sonra beraberinde getirdiği filolojik malzemeleri ve tuttuğu notları işlemeye koyulmuş bunlardan *Persische und Kurdische Forschungen* (Farsça ve Kürtçe Araştırmaları) adlı dört parçadan oluşacak olan serinin üçünü 1910'a kadar yayımlayabilmiştir (Paul 2020: 289). Alman İmparatoru Kaiser II. Wilhelm, Mann'ın araştırmalarını merakla takip etmiş, saha çalışmalarında ona 30 000 Mark maddi destekte bulunmuştur. Özellikle II. Wilhelm döneminde Alman İmparatorluğu Doğu siyaseti çerçevesinde (*Orientpolitik*) yönünü İran ve Osmanlı coğrafyasına dönmüş ve bunun sonucu olarak orada kültürel etkinlik kazanmak amacıyla gerçekleştirilen bilimsel seyahatleri finansal olarak desteklemiştir. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı-Alman siyasi yakınlaşması diğer Avrupalı devletlere nazaran özellikle arkeolojik çalışmalarda da Almanların bir ayrıcalık kazanmalarına imkân vermiştir. Bilimsel kaygılarla beraber Alman hükümeti gerek arkeolojik kazıları gerek bilimsel seyahatleri (filolojik, etnografik vd. amaçlarla icra edilen), Osmanlı üzerindeki kültürel yayılmanın bir parçası olarak algılamış ve bu düşünceyle desteklemiştir (Avcı 2018: 68–73).

Mann, bilimsel çalışmalarının yanı sıra, I. Dünya Savaşı'nda Max von Oppenheim (1860–1946) tarafından bir istihbarat propaganda-müessesesi olarak kurulan *Nachrichtenstelle für den Orient* (Şark İstihbarat Biriminin) kuruluşunda ve Farsça bölüm sorumlusu olarak merkezin aktivitelerinde birçok meslektaş gibi önemli kritik görevler üstlenmiştir. Böylece zengin filoloji birikimini Alman Dışişleri Bakanlığının hizmetine sunmuştur (Lemke ve Rosbeiani 2018: 26; Kon: 2013: 80; Krug 2020: 50,127,339). İran kültür ve coğrafyasını yakından tanınması, İranî dillere olağanüstü hâkimiyeti, II. Wilhelm'le yakın ilişkisi ona söz konusu birimin kapılarını açarak onu Birinci Dünya Savaşı'nda İslam dünyasını İtilaf Devletleri'ne karşı cihada teşvik için Farsça propaganda metin üretiminin merkezine taşımıştır.

Alman diline Latince'den giren *Dialekt* kavramı 1640 yılından itibaren Almancaya *Mundart* olarak yerleşmiştir. Mundart, Türkçeye lehçe olarak çevrilen Dialekt kavramının Almancalaşmış versiyonudur. Zaman içerisinde her iki kavram birbirinin yerine kullanılsa da bazı filologlar tarafından muhtelif şekillerde betimlenmiştir (Löffler 2003: 1-5). Bu çalışmada aynı zamanda bir diyalektolog olan Mann'ın dillerin tasniflerinde ortaya çıkan karışıkların önüne geçmek amacıyla onun metinlerine bağlı kalınarak orijinal kullanım, yani *Dialekt* (diyalekt) terimi kullanıldı. Bu makale, Kolivand'ın (2014) Mann'ın terekesinde kategorize edip matbu metinlere aktardığı *Persische und kurdische Reiseberichte*⁴ adıyla kitaplaştırdığı seyahat mektuplarına dayanır. Terekedeki mektupları kronolojik olarak tasnif eden Kolivand, bunlara numaralar vererek *persische Reiseberichte* (1903 yılında İran içlerinde muhtelif dil ve diyalektlerin konuşulduğu bölgelere yaptığı seyahat) ve *kurdische Reiseberichte* (1906 yılında Osmanlı topraklarına Kürtlerin meskûn olduğu bölgelere yaptığı keşif gezileri) şeklinde iki kısma ayırır. Kolivand, Mann'ın terekesinde⁵ bulunan Friedrich Carl Andreas, oryantalist Sachau ve kız kardeşi Marthe Mann'a yazdığı mektupları kategorize ederek onun yaşamı ve çalışmaları hakkında kısa bir girişle başlar. Mektuplarda bahsi geçen şahsiyetlerle ilgili dipnotlarda açıklamalar yapan Kolivand, bu kitapla literatürdeki önemli bir boşluğu doldurur. Mann'ın kitapları İranî dilleri filolojik tasnif çalışmalarında başvurulan temel kaynaklar arasında yer alır. Mann'ın mektuplarının bir kısmı Zazaca araştırmalarında kullanılmış olsa da onları bir *bütün* olarak inceleyen akademik bir çalışmaya rastlanmadı. Ludwig Paul (2020), Mann'ın terekesinde görevlendirilen dilbilimci-İranolog Karl Hadank'a (1889–1945) dair kısa süre önce bir makale yazdı. Hadank'ı konu alan bir çalışmanın yolu doğal olarak Mann ve onun terekesiyle kesişir. (Bu konudan daha sonra bahsedilecektir.) Paul, arşivdeki bazı mektuplarından bahsetmekte; fakat çalışmasında Mann'ı, mektuplarını ve Mann-Zazacaca ilişkisini ele almamaktadır. Mann'ın Osmanlı Devleti'nden yazdığı mektupları (1906) inceleyen bu makalede ise, onun Zazacayla ilk karşılaşmasını ve Zazacayı İranî dil aileleri arasında filolojik olarak nasıl kategorize ettiğini incelenmektedir. Mann'ın seyahatlerinde oryantalist-filolojik bilgi ürettiğini iddia eden bu çalışma, onun yolculukları boyunca nasıl bir yöntem takip ettiğine ve bilgininin oluşum sürecine odaklanmaktadır. İki bölümden meydana gelen bu makalenin birinci bölümü, Mann'ın kısa yaşam öyküsü ve seyahatinin detaylarını konu edinmekte; ikinci bölümü ise onun Zazacayla ilk karşılaşmasını ve İranî diller arasında Zazacayı nasıl tasnif ettiğini irdelemektedir.

Oskar Mann'ın Yaşamı ve Osmanlı Yolculuğu

Henüz lise yıllarında başlayan yabancı dil öğrenme merakıyla Mann, 1886–1891 yılları arasında Heidelberg ve Berlin'de Doğu filolojisi üzerine lisans eğitimi, üniversitenin yanı sıra İranolog Carl Friedrich Andreas (1846–1930) ve

diplomat-oryantalist Friedrich Rosen'den (1856–1935) ⁶ Fars dili ve diyalektleri, Doğu kültürü, coğrafyası ve tarihi üzerine özel dersler almıştır (Kolivand 2014: 9). Andreas, Mann'ın İranî dilleri algılama ve onları bağlı oldukları kollara göre kategorize etmesinde etkili olduğu söylenebilir. Zira “diller ve medeniyetler tarihi uzmanı, 1903'ten ölümüne kadar Göttingen'de ⁷ Batı Asya filolojisi profesörü” olarak görev alan Andreas, Almanya'da iranolojinin kurumsal inşasında önemli bir yerde durur. İran-Hindistan havzasında yaşayan İranî dilleri mukayeseli bir üslupla detaylarına kadar inceleyen Andreas, özellikle muhtelif aksanların algılanmasında başarılı bir dilbilimcidir. 1875 ile 1881 arasında Hindistan'da Parsiler ve güney İran'da saha çalışması yapan Andreas, bu dillerin yanı sıra Osetçe ve Beluçça gibi Pakistan-İran-Afgan sınır bölgelerinin dilleri ve müziği üzerine de çalışmalar yapmıştır (Lentz 1985: 1). Mann, doktorasını 1890 yılında Strazburg'da Theodor Nöldeke'nin (1836–1930) danışmanlığında 1747 ve 1750 yılları arası İran tarihi ve kültürünü anlatan Abu'l-Hasan İbn-Muhammad Amin'in *Das Mujmil et tarikh-i ba'dnadirije des Ibn Muhammed Emin Abu'l-Hasan aus Golistane* (İbn Muhammed Emin Ebu el-Hasan'ın Tarihinin Bir Özeti – Gülistan'dan-) adlı eseri üzerine yapmıştır. Daha sonra Berlin Kraliyet Kütüphanesi'nde (Königliche Bibliothek) yazma eserler bölümünde yönetici olarak çalışmaya başlamış ve 1917 yılında ölmüştür (Kolivand 2014: 9; Mann 1891: Teilhaber 2020: 125).

166

Mann her iki seyahatinde de sahadaki yoğun çalışmalarıyla dil ve diyalektler üzerine filolojik bilgi üretmiş, bunları Avrupa bilim dünyasına transfer etmiştir. Mann, seyahatlerinde muhtelif etnik gruplarla/insanlarla kurduğu yakın ilişkiyi bir şansa çevirerek yaşayan İranî dil ve diyalektlerin detaylarına vakıf olarak yolculukları (1901–1906) sonucunda zengin bir filoloji literatürü bırakmıştır (Mann: 1906-1910). Birinci seyahatin ardından 1906 yılında *Kurdisch-Persische Forschungen* serisinin birinci olan *Die Mundart der Mukri-Kurden* (Mukri Kürtleri Diyalekti) kitabını çıkarmıştır (Mann, 1906; Kolivand 2014: 11). Ek olarak 1909 yılında serinin devamı olarak *Die Tâjik-Mundarten der Provinz Fârs* (Fars Eyaleti Tacik Diyalekti) ve bir yıl sonra da *Die Mundarten der Lur-Stämme im südwestlichen Persien* (İran'ın Güneybatısında Lur Boyu'nun Diyalektleri) kitaplarını yayımlamıştır. Daha sonra değinileceği gibi ölümünden sonraki çalışmaları Hadank tarafından hazırlanmıştır (Kolivand 2014: 12). Filolojik çalışmalarının yanı sıra Mann, seyahati boyunca Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan muhtelif etnik toplulukların aşiret yapıları, kültürleri, gelenek-görenekleri, gündelik yaşamları ve bölgenin coğrafyası hakkında zengin malzeme toplamıştır (Kolivand 2014: 10). Onun seyahatleri, sahadaki izlenim ve gözlemleri bilimsel-filolojik bilgiye dönüştüren bir süreçtir. Yolculuk boyunca aldığı notlarla şekillenen Osmanlı topraklarına yaptığı bilimsel seyahatine Hamburg'dan vapurla başlayan Mann, uzun bir yolcuğun ardından İskenderiye ve Beyrut'a ulaşmış oradan Halep'e

geçmiştir. Daha sonra atlarla Birecik-Urfa-Siverek-Diyarbakır-Palu-Muş-Bitlis⁸ istikametinde yol almıştır. Bitlis'ten aşağı doğru inerek Cizre'ye varan Mann, oradan kayıkla Bağdat boyunca giderek bugün İran'ın Huzistan vilayetinde bulunan Horremşehr'e oradan da Buşehr'e ulaşmıştır (Kolivand 2014: 11). Bir filolog olarak karşılaştığı her imkânı değerlendiren Mann, bilgi üretme sürecinde hiçbir şansı kaçırmamıştır. Örneğin Halep'te ona aşçılık yapan hizmetçisinden âlim ve mutasavvıf Ahmed-i Hanî'nin (1651-1707) 1692 yılında Kürtçe yazdığı ünlü manzum eseri *Mem u Zin* (Mem ve Zin) hikâyesini Diyarbakır diyalektinde dinleyerek bu konuda notlar almıştır (Kız kardeşine yazdığı 9 Nisan 1906 tarihli mektup, Kolivand 2014: 480-483). Mann, seyahate başlamadan önce daha önce bildiği, fakat yaptığı ilk İran seyahatinde hiç karşılaşmadığı İrani bir dil olan Zazaca⁹ hakkında araştırma yapmayı planlamıştı.

Urfa'ya vardığında o sıralarda şehirde bulunan Alman Protestan misyoneri ve teolog Johannes Lepsius'la iletişime geçen Mann, araştırmalarında sık sık onun yardımına başvurmuştur. Lepsius aracılığıyla daha önce Zazaların bulunduğu bölgelerde bulunan Süryani bir rahiple tanışan Mann, ondan Zazalar hakkında ilk önemli bilgileri edinmiştir. Kız kardeşine yazdığı mektupta dikkat çeken şey, Mann'ın henüz yolculuğun başlangıcında Zazaları tasvir ederken kullandığı *Zaza Kurden* (Zaza Kürtleri) (Kolivand 2014: 498) ifadesidir. Başlangıçta Zazaları Kürt olarak tasvir eden Mann'ın görüşlerinin mektupları kronolojik sırayla okunduğu takdirde zamanla nasıl değiştiği dikkat çeker. Mann, bölgede sorunsuz dolaşabilmek için Kürtlerin kültürüyle ilgili olarak o dönem orada bulunan ve bölgeyi dolaşarak aşiretler hakkında geniş bilgi toplayan İngiliz diplomat, asker, seyyah, ajan ve Sykes-Picot Antlaşması'nın mimarı sayılan Mark Sykes'la buluşmasında istifade ettiğini belirtir (Kız kardeşine yazdığı 28 Eylül 1906 tarihli mektup, Kolivand 2014: 552). Mann'ın özellikle ilgili coğrafyayı edebi olarak tasvir edişi ilginçtir. Seyahatinin bir diğer dikkat çeken yönü mektuplarında oldukça açık ve doğal bir üslup kullanmış olmasıdır. Osmanlı toplumunda Kürtleri, Ermenileri, Zazaları ve genel olarak taşra insanını aşağılayıcı ve ırkçı, kültürel kalıplarla betimlemiştir. Kolivand'ın da vurguladığı gibi “kolonyal bir düşünce tarzıyla” (2014: 14) hareket eden Mann'ın başka bir çalışmaya konu olabilecek üstenci tavrı fazla dikkat çekicidir.

Mann, araştırma yapacağı yerlerde ev kiralarak -Urfa'da Şeyh Bozan'dan aldığı Kürtçe dersi örneğinde görüleceği gibi- yerel halktan anlaştığı kişilerden özel dil eğitimi almıştır. Şeyh Bozan, daha sonra bahsedilecek olan Emin Efendi ve diğerleri muhtelif Kürtçe diyalektlerini de merkeze alarak ona belirli bir ücret karşılığında ders vermişlerdir. Mesela Mann, Şeyh Bozan'ın genel Kürtçe derslerine ek olarak yerel halktan birinden her gün Urfa diyalektlerini öğrenmiştir. Söz konusu durum kız kardeşine yazdığı (3 Haziran

1906) mektuba şöyle yansımıştır: *(Yerel diyalektleri öğreten kişi) şimdi öğleden sonra düzenli olarak geliyor. Şeyh Bozan ise sabahları sıkılıyor. Yani her gün 8-9 saate kadar tam çalışma ve buna ek olarak derinlemesine çeviriler...* (Kolivand 2014: 500-503). Mann, ayrıca Urfa'da Zazaca hakkında ön bir araştırma yapmak amacıyla daha önce Gerger, Kâhta ve Bucak'ta yaşayan yaşlı Ermeni bir kadınla yoğun bir şekilde Zazaca öğrenir (Kız kardeşine yazdığı 5 Haziran 1906 tarihli mektup, Kolivand 2014: 501). Urfa'da Türkçe, Kürtçe, Farsça ve Arapça bilen, entelektüelliğiyle dikkat çeken şair ve sanatçı Emin Efendi'yle beraber özellikle Süleymaniye ve Kerkük yöresinin Kürt şiiri üzerine yoğun bir şekilde çalışmış ve Emin Efendi daha sonra Mann için çok dilli bir sözlük hazırlamıştır. Emin Efendi'yi metodolojik olarak Mann için değerli kılan şey ise onun iyi derecede Farsça biliyor olmasıdır. Mann, ondan dinlediği Kürtçe şarkıları not ederek yine onun yardımıyla açıklamalı bir yöntemle Farsçaya çevirmiştir. Burada seyahat esnasında alınan sıradan notların bilgiye nasıl dönüştüğü izlenebilir. Mann'ın en dikkat çekici bir yöntemlerinden biri topladığı şarkı ve şiirlerin telaffuzlarını da not almasıdır (Kız kardeşine yazdığı 13 Haziran 1906 tarihli mektup, Kolivand 2014: 501-503). 1901'de başladığı seyahatinden bu yana topladığı İran'ın batısında konuşulan Mukrî Kürtçesinde yazılmış destanları kitap şekline dönüştürmede (Mann 1906) yine Emin Efendi'nin önemli ölçüde yardımı olmuş ve onun için şiirleri yazarak Farsça yorumlarıyla beraber notlar almıştır.

Zazaca ile Temas ve İrani bir Dil Olarak Tasnif

Mann, Urfa'da yaptığı çalışmaların ardından Zazaların yaşadıkları coğrafya ve onların dilleri hakkında kapsamlı bir inceleme yapmak amacıyla Siverek'e doğru yola çıkmıştır. İrani bir dil olan Zazaca hakkındaki araştırmalarına çok fazla önem veren Mann, halkın arasına karışmış, sahada ses bilgisi (fonetik), biçim bilgisi (morfoloji), sözcük bilgisi (leksikoloji), köken bilgisi (etimoloji) olmak üzere Zaza filolojisi üzerine detaylı notlar almıştır. Meslektaşı Andreas'a 5 Temmuz 1906 tarihli yazdığı bir mektupta Siverek'te (şehir merkezinde) neredeyse herkesin sadece Zazaca konuştuğunu vurgulamış ve daha önce Siverek'e gelen filolog Eduard Sachau dâhil olmak üzere en büyük seyyahların bile Siverek'ten kuzeydeki Nemrut Dağı eteklerine kadar Zazaca konuşan bir milletin farkına var(a)madıklarını belirtmiştir (Kolivand 2014: 514). Mann'ın iddiasının aksine 1879'da Siverek'e gelen Sachau, şehirde az sayıda Zazanın yaşadığından bahsetmiş ve Sachau da onları başlangıçta Mann'ın yaptığı gibi Zaza Kurden (Zaza Kürtleri) şeklinde betimlemiştir (1883: 444). Mann, bu iddiasıyla aslında Sachau'nun seyahati boyunca Zazacanın Kürtçeden farklı olduğunu anlayamadığını kastetmiş olmalıdır.

Yukarıda bahsedildiği gibi Mann, henüz Siverek'e ulaşmadan, Zazaca konuşan bir toplumla yakından temas etmeden önce Zazaca hakkında Kürtçenin bir diyalekti olarak bahsetmiş ve onu Kürtçenin bir alt dalı olarak kategorize

etmişti. Şehirde yaptığı çalışmalarından sonra ise görüşlerinin radikal bir şekilde değiştiği göze çarpar. Siverek'te bulunduğu esnada kız kardeşine yazdığı (30 Haziran 1906) mektupta bunu açıkça görmek mümkündür.

...ve bu dört gün içerisinde Zaza çalışmalarımın ortaya çıkardığım şey fevkalade... (Bu çalışmalar) benim daha önce savunduğum Zazacanın Kürtçe olmadığı, bilakis İran'daki Goranî diyalektine, Kandula (Kirmanşah) Hewraman diline oldukça yakın bir akrabalık ilişkisinde durduğunu tezini teyit etmektedir. Bana göre bu dil, eski Med dilinin alt soyudur. Andreas buna çok şaşırarak. Tüm Orta Farsça (Pehlevice) Turfan Metinleri'nin *Turfan Texte* ¹⁰ kuzey diyalektlerindeki fiil çekim formlarını Zazacada yeniden buldum (Kolivand 2014: 513).

Mann, yine aynı mektupta Siverek'te daha önce tahmin ettiği, fakat emin olmadığı şeyi, yani Zazacanın eski bir “Med dili ve Pehleviceyle (Orta Farsça)” ilişkisini bilimsel olarak keşfetmenin şaşkınlığını *bulduğum yeni filolojik hazineden dolayı oldukça mutluym* şeklinde ifade etmiştir. Siverek'te yoğun bir şekilde Zazaca sözlü materyal toplayan ve bunları metinlere aktararak üzerinde çalışan Mann, öğrendiği her yeni kelimeyi mukayeseli bir yöntemle not etmiştir (Kolivand 2014: 513). Gözlemlerini, 5 Temmuz 1906'da meslektaşı Andreas'a yazdığı bir mektupta ise şu şekilde aktarır:

Kısacası, (şu an) Zazacanın derinliklerindeyim. Buradaki insanlar, dillerini Dimli olarak tanımlıyorlar. Dersim'de yaşayan Zazaların Kızılbaş yani Kakaî (Yâresân), Ali-İlahiliğin bir başka çeşidi olduğu iddia edilirken buradakiler (Siverek) Sünnidirler (Kolivand 2014: 515).

Daha önce bahsedildiği gibi Mann, Zazacayı, Hewraman ve Goranların konuştukları dile benzetmişti. Osmanlı döneminde Dersim bölgesinde yaşayan Zazaların Alevi olmalarını Hewraman ve Goranların da Ali-İlahi (Yarsan ya da Ehl-i Hakk) olmalarıyla ilişkilendirerek bu konudaki tezlerinin bir temele oturduğunu düşünür (Kolivand 2014: 515). Hadank, 1919 yılından 1945'e kadar Mann'ın terekesinde bulunan henüz işlenmemiş materyalleri tasnif etmek için *Akademie der Wissenschaften* (Bilimler Akademisi) tarafından görevlendirilmişti. Aslında Mann, kız kardeşinden Andreas'ın onun terekesine girilmesine izin vermemesini talep etmişti. Komisyon bu talebi makul bularak 15 Şubat 1918'e kadar onun terekesini kapalı tutmuş 24 Ekim 1918'deki bir toplantının ardından Hadank'ın Mann'ın terekesinde görevlendirilmesi kararını çıkmıştır (Paul 2020: 293). Eldeki malzemenin bolluğu ve ayrıca Hadank'ın önce bazı diyalektleri öğrenme zorunluluğu arşivdeki çalışmaların uzun bir süre devam etmesine neden olmuştur (<https://staatsbibliothek-berlin.de>). Hadank, Birinci Dünya Savaşı'nda “özel dil becerilerinin farkına varılınca” Bandırma'da

bulunan Alman birliğine tercüman olarak atanmıştır. Farsça, Türkçe, Osetçe ve daha birçok İrani dile hâkim olan (Lemke ve Rosbeiani 2018: 19-20) Hadank, Mann'ın Osmanlı yolculuğu sırasında Zazaca üzerine tuttuğu notları onun terekesinde tasnif ederek *Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siwerek und Kor* (Zaza Diyalektleri, Özellikle Siverek ve Kor (Bingöl)) (Mann ve Hadank 1932) adlı bir çalışma yapmıştır. Bu kitapta Hadank, Mann'ın Zazaca ve Goranca arasında kurduğu yakın ilişki konusundaki şüphelerini dile getirerek dilbilimsel açıdan –benzerliklere rağmen- aralarındaki önemli dilbilimsel farklılıklara da vurgu yapmıştır (Mann ve Hadank 1932: 24-27). İki dil arasındaki ortak kelimelerin bolluğu Mann'ı böyle bir düşünceye sevk etmiş olmalıdır. Söz konusu görevlendirmenin ardından Hadank, Zazaca tasnifi başlangıçta bir kenara bırakmak zorunda kalmıştır. Bunun gerekçesini:

Zira zaman içerisinde anladım ki, Zaza metinleri üzerinde çalışma ve onların dilbilimsel açıklamaları Gorani, Gilaki, Mazenderani, Asterabadi, Semnanî, Nayini, Kürtçe, Osetçe, Ermenice, Türkçe ve Arapça gibi dillerde belirli bir ölçüde aşinalık gerektiriyordu

şeklinde ifade etmiştir (Mann ve Hadank 1932: VI). İnanolog ve diğer bilimcilerin henüz bilmedikleri, bilenlerin bir kısmının da Kürtçenin bir diyalekti olarak tasnif ettiği Zazacanın filolojik olarak doğru bir yere oturtulması için Hadank'ın büyük çaba sarfettiği anlaşılıyor. Bu çalışmalar sadece Zazacanın anlaşılması ve aktarılmasında değil aynı zamanda diğer İrani dillerin de tasnifinde büyük bir öneme sahiptir.

Mann'dan önce bilimsel Zazaca araştırmalarının tarihi Rus İnanolog Peter Lerch'e (1827-1874) kadar uzanır. Rusya'yla Osmanlı Devleti arasında vuku bulan Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında birçok Osmanlı vatandaşı muhtelif bölgelerden Kürt ve Zaza, Rusya tarafından esir alınmıştır. Esir kamplarının birçoğu Smolensk vilayetindeki Roslavl'daki Osmanlı ordusu mensupları için ayrılmıştı. Lerch, burada esir düşen Zazalarla yaptığı filolojik çalışmaları kaydetmiş ve daha sonra Kürtleri semitik bir halk olan Keldanilerle ilişkilendirdiği *Forschungen über die iranischen Kurden und ihre Vorfahren, die Nord-Chaldäer* (İran Kürtleri ve Ataları Olan Kuzey Keldaniler Üzerine Araştırma) adıyla yayımlamıştır (Lerch 1857: III-XII, XXI). Lerch, çalışmasında Almanca çeviriyle beraber o güne kadar “bilinmeyen bir diyalekt olan Zazaca metin ve cümlelerle beraber 24 sayfalık Zazaca-Almanca br sözlüğü kitaba aktarmıştır” (Paul 1998: XIV). Bu çalışmanın ardından 1864 yılında Friedrich Müller, Lerch'in topladığı metinlerini temel alarak Zaza grameri ve fonolojisi üzerine *Zaza-Dialekt der Kurden-Sprache* (Kürt Dilinin Zaza Dialekti) adlı bir makale kaleme almıştır. 1903 yılında Le Coq'un çıkardığı *Kurdische Texte* (Kürtçe Metinler) adlı çalışmada önceki çalışmalara ek olarak Suriye'de “Zazaca iki hikaye, dört kısa anekdot ve yüzlerce bireysel cümleyi kaydetmiştir (Paul 1998: XIV). Söz konusu birikim üzerine

araştırmaya başlayan Mann, seyahatini finanse eden Akademie der Wissenschaften'a yazdığı 16 Ekim 1906 tarihli mektupta Zazacanın İranî diller ve Kürtçeye ilişkisi konusunda görüşlerini şu şekilde dile getirir.

Siverek'te Kürtçenin yanısıra İranî dillerden bir diğerini daha buldum. Bununla 1902 ve 1903'te İran'ın kuzeyinde karşılaşmış ve bu lehçeyi araştırmıştım. Bu, bugüne kadar yayıldığı coğrafya Peter Lerch¹¹ tarafından belirlenen sınırların çok ötesine geçen ve Kürtçenin bir diyalekti olarak bahsedilen Zaza (Idiom) ağzıdır (Kolivand 2014: 661).

Bu alıntıdan anlaşılacağı gibi Mann, Zazacanın Kürtçenin ağzı (*Idiom*) olduğu görüşüne doğrudan itiraz ederek onun müstakil İranî dillerden biri olduğunu iddia etmiştir. Mann, Elazığ'da bulunduğu sıralarda

Zazalar, (dillerini kullanma açısından) Kürtlerin oldukça gerisinde duruyorlar. Kürtlerin en azından çoğunluğu bir bağlam içerisinde bir şeyler anlatabilirler. Onların (Kürtlerin) anlatı ve hikâye gelenekleri vardır. Zazalarda bunun benzeri bir şey bulunmamaktadır (Kız kardeşine yazdığı 1 Ağustos 1906 tarihli mektup, Kolivand 2014: 528)

şeklinde filolojik bir mukayese yaparak Zazacanın sözlü gelenekte ne kadar zayıf olduğuna vurgu yapmıştır. Siverek'te birlikte Zazaca grameri çalıştığı genci bu iddiasının dışında tutan Mann, *onunla en azından bu son derece önemli dilin temel gramer kurallarını bir yere oturtabildiği için çok mutlu olduğunu* belirtir. Elazığ'da kesinlikle böyle bir imkân olmayacağını ifade eden Mann, şansını "Dersim çevresinde" (Kız kardeşine yazdığı 1 Ağustos 1906 tarihli mektup, Kolivand 2014: 529) yeniden deneyecektir. Zazacanın bir dil, diyalekt veya ağız olarak nerede durduğu konusu 19. yüzyılın sonlarından itibaren günümüze kadar birbirinden farklı şekillerde tartışılmıştır. Zazacayı bağımsız bir İranî dil şeklinde ele alan birçoğu Alman oryantalistlerden oluşan araştırmacıların yanı sıra onu Kürtçenin bir lehçesi olarak kabul eden dilbilimcilerin sayısı da fazladır. Bu çalışma, söz konusu tartışmalardan bağımsız olarak Mann'ın seyahatinde Zazacayla ilk karşılaşmasını ve Mann'ın Zazacayı İranî dilleri arasında mukayeseli bir yöntemle filolojik olarak nasıl tasnif ettiğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Mann, metodolojik olarak, Farsça bir metni Kürtçeye, sonra Zazacaya, Almanca bir metni Kürtçeye veya Zazacaya çevirerek İranî diller arasında mukayese yaparak bağlantılar kurmuştur. Hadank, Mann'ın yöntemini şu şekilde betimlemiştir.

Farsça bir metni Kürtçe metne... Oskar Mann, hemen yerinde zaman kaybetmeden eserlerin büyük bir kısmını kendisi Almancaya çevirdi ya da yanına ilgili kişiye Farsça ya da Türkçe

çevirisini yazdırdı; sadece çok küçük bir kısmı tercüme edilmeden kaldı. İlk taslakta yazım ve çeviri hatalarının meydana gelmesi şaşırtıcı değildir. Daha sonra bile, metne ve çeviriye tekrar bakmaya ve onu mükemmelleştirmeye zaman bulamadı. Çeviriye ara sıra o anın önerdiği dilbilgisi açıklamalarını ekledi ve ayrıca bir dizi dilbilgisi biçimi ekledi (özellikle fiillerle) (Mann & Hadank 1932: VIII)

Daha önce bahsedildiği gibi Mann, yaptığı Zazaca çevirilerin yanına dilbilimsel açıklamaları ve ayrıca bir dizi gramer kuralı da eklemiştir. Hadank, Mann'ın notlarını kitaba dönüştürme sürecinde onun aldığı düzensiz notları tasnif ederek belirli bir şekle sokmuştur. Ek olarak Lerch ve Albert von Le Coq tarafından üretilen mevcut literatürü detaylı bir biçimde inceleyerek Mann'ın metinleri ve kelimelerini Le Coq ve Lerch'inkilerle mukayese edip sözlük ve karşılaştırmalı fiil tablolarını detaylı bir şekilde hazırlamıştır (1932: VII). Zazaca araştırmalarıyla birlikte Botan¹² diyalektinin sınırı olan Bitlis'te bu diyalekt üzerine çeşitli araştırmalar yapan Mann, tıpkı Siverek ve Urfa'da yaptığı gibi Bitlis'te de yöntem olarak bu diyalekti sözlü anlatım ve diğer İrani dillerle karşılaştırmalı bir şekilde incelemiştir. Daha önce Botan üzerine bir kitap yazan meslektaşı Alman oryantalist Martin Hartmann'ın bu çalışmasının oldukça kötü olduğu şeklinde eleştiren Mann, Bitlis'ten kız kardeşine yazdığı 25 Eylül 1906 tarihli mektupta araştırmalarını “*Burada Botan diyalektini aradım. Maalesef Savuçbulak'taki Rahman ve Urfa'daki Şeyh Bozan gibi şöyle mükemmel bir anlatıcı bulamadım. Bu yüzden buradaki çalışmalarımı kitabî Kürtçe çeviri ve açıklamaları üzerine yoğunlaştırdım ve büyük oranda başardım*” şeklinde ifade etmiştir (Kolivand 2014: 548-551). Daha sonra Cizre'ye giden Mann, Botan diyalekti araştırmalarının devamı için Cizre'de daha önce diğer şehirlerde yaptığı gibi bir ev tutmuştur. Mann, bölgede tanınan yaşlı bir ravinin öldüğünden bahsederek şehirdeki bir mollayla Botan diyalekti üzerine çalışmalar yapmış ve ondan önemli derecede materyal toplayarak notlar almıştır. Bitlis ve Cizre'de Kürtçe yazmaları satın alan (Kız kardeşine yazdığı 9 Ekim 1906 tarihli mektup, Kolivand 2014: 561) Mann, bunları beraberinde Almanya'ya götürmüştür. Seyyahların yazmaları beraberlerinde Avrupa'ya götürmeleri bir taraftan kültürel bir talan anlamı taşıırken diğer taraftan Doğu çalışmalarının gelişip zenginleşmesine de imkân sağlamıştır (Avcı 2020: 33).

Sonuç

Seyahatlerin filolojik bilginin inşasındaki önemli yerine işaret eden en somut örneklerden biri, Mann'ın seyahat mektuplarıdır. Doğu dillerine yakın ilgisi, onu ilerde yapacağı zorlu yolculuklar için motive etmiş ve İrani diller üzerine geniş bir coğrafyada zengin ve özgün çalışmalar yapmasında etkili olmuştur. Mann, bu dillerin tasnifi konusunda geride çok zengin bir literatür bırakarak bilginin sirkülasyonunda aracı bir rol oynamıştır. Zazacanın İrani

diller arasındaki yerinin ilk bilimsel tasnifini yapmış olmakla birlikte gramer, etimoloji, morfoloji, fonoloji ve mukayeseli sözlük çalışmalarıyla henüz doğmamış olan bir dili metne aktarmıştır. Birçok oryantalist-seyyahın gözden kaçırdığı bir dil olan Zazacanın Kürtçeyle ilişkisini metin ve mektuplarında irdeleyen Mann, onu Batı İranî dillerden biri olarak kategorize etmiş ve Kürtçenin bir diyalekti olmadığını iddia etmiştir. Mann, daha önce Turfan metinlerinde incelediği Med dilindeki benzerliklerden hareket ederek Zazacayı Pehleviyle ilişkilendirmiş ve modern İranî dillerden Gorancaya yakın bir dil olarak ele almış ve bu yaklaşımı Hadank tarafından eleştirilmiştir. Her ne kadar Mann'ın mektuplardaki iddialar kendi içerisinde tutarlı olsa da sadece onun seyahatleri esnasında yaptığı incelemelerden Zazacanın müstakil bir dil olduğunu iddia etmek eksik kalacaktır. Böyle bir tartışmanın daha uzun süre devam edeceği anlaşılmaktadır. Unutulmaması gereken bir konu da 19. yüzyılda yapılan dillerin filolojik tasnifleri dönemin kolonyal eğilimlerinden; günümüzde dil-diyalekt üzerine yapılan tartışmalar ise siyasal kaygılarından bağımsız değildir.

Mann'ın dağınık haldeki Zazaca notlarını terekesinde uzun yıllar tasnif eden ve sonra kitaplaştıran Hadank, aslında Mann-Zazaca ilişkisinde ve Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından kaybolan diller listesinde bulunan Zazaca araştırmalarının merkezinde durmaktadır. Bu açıdan Mann'ın anlaşılmasında onun mektuplarını modern metinlere dönüştüren Kolivand'ın çabası takdiri hak etmektedir. Mann, sadece filolojik bilgi üretmemiş bilakis coğrafya, tarih, antropoloji, sosyoloji gibi konularda da detaylı bir anlatı inşa etmiştir.

Kaynakça**Arşiv kaynakları**

Başkanlık Osmanlı Arşivi

DH. ŞFR 370/38-3

DH. ŞFR 369/11

DH. ŞFR 371/20

Birinci El Kaynaklar

Lerch, P. I. (1857). *Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer: Kurdische Texte mit deutscher Übersetzung*. St. Petersburg: Eggers et comp-Leopold Voss.

Mann, O. (1891). *Abu'l-Hasan Ibn-Muhammad Āmīn: Das Muǧmilet-tārīkh-i ba 'dnādīrīje des Ibn Muḥammed Emīn Abu'l-Hasan aus Gulistāne*. Leiden: Brill.

Mann, O. (1906). *Die Mundart der Mukri-Kurden*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.

Mann, O. (1906-1910). *Kurdisch-persische Forschungen. Ergebnisse einer von 1901 bis 1903 und 1906 bis 1907 in Persien und der asiatischen Türkei ausgeführten Forschungsreise*. Berlin: Reimer.

Mann, O. (1909). *Die Tājik-Mundarten der Provinz Fārs*. Berlin: Georg Reimer.

Mann, O., ve Hadank, K. (1932). *Die Mundarten der Zāzā, hauptsächlich aus Siverek und Kor*. Leipzig: Verlag der Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Araştırma Kaynakları

Avcı, R. (2018). *Alman Oryantalizmi: Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann Orneğinde Osmanlı Toplum ve Siyaset Söylemi* (Doktora tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Mardin.

_____. (2020). Seyahat Notları ve Oryantalist Bilgi Üretimi: Eduard (1845-1930) Örneği. *Diyalog Interkulturelle Zeitschrift Für Germanistik*, 8(1), 29-47.

Bias, M., & Košenina, A. (2014). Reisen und Wissen. Einleitung. *Zeitschrift für Germanistik*, 2, 7-9.

- Harnack, A. v. (1900). *Geschichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. Berlin: Reichsdruckerei.
- Hartmann, M. (1896). *Bohtân. Eine topographisch-historische Studie*. Berlin: Wolf Peiser Verlag.
- Hulme, P. -Youngs, T. (2002). Introduction. Ed. P. Hulme, -P. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (s. 1-13). Cambridge: Cambridge University Press.
- Keskin, M. (2015). Zaza Dili. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 93-114.
- Kırkan, A, Kızıllı, H . (2020). Goreyê Peymanê Fonolojî Analîzkerdişê Zazakî; Muqayesekerdişê Vakur, Başûr û Merkezî . *The Journal of Mesopotamian Studies* , 5 (1) , 48-70 .
- Knüppel, M., & Aloïs , v. (2012). *Die orientalistische Gelehrtenrepublik am Vorabend des Ersten Weltkrieges : der Briefwechsel zwischen Willi Bang(-Kaup) und Friedrich Carl Andreas aus den Jahren 1889 bis 1914* . Berlin : De Gruyter.
- Kolivand, M. (2012). Stimmen aus der Vergangenheit, Eine kurdisch-musikalische Entdeckung im Nachlass von Oskar Mann. *Bibliotheks-Magazin, Mitteilung aus den Staatsbibliotheken in Berlin und München*, 3, 17-21.
- Kolivand, M. (2014). *Persische und kurdische Reiseberichte. Die Briefe des Berliner Orientalisten Oskar Mann während seiner beiden Expeditionen in den Vorderen Orient 1901–1907*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kon, K. (2013). *Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi*. İstanbul: Küre.
- Krug, S. (2020). *Die »Nachrichtenstelle für den Orient« im Kontext globaler Verflechtungen (1914-1921): Strukturen - Akteure - Diskurse*. Bielefeld: Transcript.
- Lemke, B. ve Rosbeiani, P. (2018). *Unternehmen Mammut. Ein Kommandoeinsatz der Wehrmacht im Nordirak 1943*. Bremen: Edition Falkenberg.
- Lentz, W. (1985). *Carl Friedrich Andreas: German Iranologist (1846-1930)*. [www.iranicaonline.org: http://www.iranicaonline.org/articles/andreas-friedrich-carl](http://www.iranicaonline.org/articles/andreas-friedrich-carl) (Erişim: 11. 08. 2020)
- Löffler, H. (2003). *Dialektologie. Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

- Paul, L. (1998). The position of Zazaki among West Iranian languages. *Proceedings of the 3rd European Conference on Iranian Studies (held in Cambridge, 11th to 15th September 1995)* (s. 163-174). Wiesbaden: N.Sims-Williams.
- Paul, L. (1998). *Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Paul, L. (2017). Zaza. çev. Murat Alanoğlu. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 3(6), 111-113.
- Paul, L. (2020). Karl Hadank (1882-1945) and the Kurdisch-Persische Forschungen: Ambitions, Achievements, and the ideological Entanglements. *Diyâr Zeitschrift für Osmanistik, Türkei- und Nahostforschung*, 2, 289-309.
- Sachau, E. (1883). *Reise in Syrien und Mesopotamien*. Berlin: F.A. Brockhaus.
- Teilhaber, A. (2020). *Friedrich Rosen: Orientalist Scholarship and International Politics*. Berlin: De Gruyter.
- Windfuhr, G. (ed.) (2009). *The Iranian Languages*. New York: Routledge.
<https://staatsbibliothek-berlin.de>
<https://staatsbibliothekberlin.de/diestaatsbibliothek/abteilungen/handschriften/nachlaesseautographen/projekte/abgeschlossene-projekte/nachlass-oskar-mann/> (Erişim: 04. 11. 2020)
- <https://kalliope-verbund.info/de/findingaid?fa.id> (Erişim: 25. 08. 2020)
- <https://kalliopeverbund.info/de/query?q=ead.keyword> (Erişim: 10.10. 2020)
- Geschichte der Iranistik an der Universität Göttingen*. (Erişim: 01 01, 2021)
- <https://www.uni-goettingen.de/de/geschichte+des+seminars/132806>.

¹ Şark dilleri uzmanı Sachau, 1869 yılında Viyana’da Sami dilleri filolojisinde profesör kadrosunda başladığı görevinden 1876 yılında ayrılarak Berlin’de bulunan Friedrich-Wilhelm Üniversitesi’nde yine aynı kürsüde devam etmiştir. Sachau, 1920 yılına kadar Seminar für Orientalische Sprachen/*Doğu Dilleri Enstitüsünün* müdürlüğünü yapmıştır (Avcı:35)

² İran dilleri ya da İrani diller, Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İran şubesinin Batı grubuna dâhil bir alt ailesidir. Tahmini 150 ila 200 milyon insanın anadili olan İran diller dünyanın en büyük dil ailelerinden biri olarak kabul edilir. Avesta, Eski Farsça, Pehlevice, Partça, Hotanca, Tomsukça, Modern Farsça, Tacikçe Kürtçe, Talişçe gibi irili ufaklı 50’den fazla dil ve diyalekti bünyesinde barındıran bir dil ailesidir (Windfuhr 2009: 2).

- ³ *Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften* (Prusya-Krallığı Bilimler Akademisi) 11 Temmuz 1700'de elektör III. Friedrich tarafından kurulmuş ve daha sonra Friedrich-Wilhelms Üniversitesi'nin bir parçası olmuştur. Bu enstitü, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında oryantalistlerin gerçekleştirdikleri birçok seyahate destek vermiştir (Avcı 2020: 33). Kuruluşla ilgi daha detaylı bilgi için bkz. (Harnack 1900).
- ⁴ Kolivand'ın kitabının tam adı: *Persische und kurdische Reiseberichte: Die Briefe des Berliner Orientalisten Oskar Mann während seiner beiden Expeditionen in den Vorderen Orient 1901–1907* (Fars ve Kürt Seyahat Raporları: Berlinli Oryantalist Oskar Mann'ın 1901–1907 Orta Doğu'ya Yaptığı İki Keşif Sırasında Yazdığı Mektuplar)
- ⁵ Kolivand'ın matbu metinlere çevirerek yayımladığı mektuplar üç farklı arşivdedir. Ailesine yazdığı mektuplar Berlin'de bulunan Devlet Kütüphanesi yazmalar bölümünde (Staatsbibliothek zu Berlin) yer almaktadır (kalliope verbund). F. C. Andreas'a yazdığı mektuplar ise Göttingen'de Devlet-Üniversite Kütüphanesi'nde (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen) koruma altındadır. Bu katalogtan mektupların sadece künyeleri görülebilir (kalliope verbund) Akedemie der Wissenschaft'a yazdığı raporlar ise Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi Arşivi'nde bulunmaktadır. (Archiv der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften)
- ⁶ Diplomat bir oryantalist olan Rosen, 1921 yılında kısa süreliğine Alman dışişleri bakanlığı da yapmıştır. Alman emperyalizminin altın çağında Fars edebiyatı çalışmaları ve diplomatik kişiliğiyle tanınan Rosen, Ortadoğu ve Balkanlar'da bir konsolos olarak Prusya'nın diplomatik hizmetinde aktif olarak görev yapan Georg Rosen'in oğludur (Teilhaber: 7-13).
- ⁷ Andreas'ın Göttingen Üniversitesi Orientalistik bölümüne profesör olarak atanmasında ve Iranistik kürsüsünü kurmasında Friedrich Rosen etkili olmuştur (Teilhaber: 290).
- ⁸ Mann, Osmanlı topraklarına girdiği andan itibaren neredeyse attığı her adımla ilgili merkezi devlet kademelerine bilgi verilmiştir. Seyehati esnasında American Board misyoner teşkilatı mensuplarıyla görüşmeleri “tarassutu” altına alınmıştır. Arşivlere yansıdığı kadarıyla Mann, hem Osmanlı topraklarında hem devletin koruması hem de tarassutu altında seyahat etmiştir (Başkanlık Osmanlı Arşivi, DH. ŞFR 370/38-3; DH. ŞFR 369/11; DH. ŞFR 371/20).
- ⁹ Bir millet adı olarak Zaza, başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu -özellikle Kürtçe konuşulan bölgenin kuzey tarafına düşen bölgede- ve Türkiye'nin farklı şehirlerinde yaşayan İranî dillerden Zazaca konuşan insanları tanımlamak için kullanılır. Siverek, Erzincan ve Varto arasında bir üçgeni andıran bölgeye yayılan (Keskin 2015: 93–114; Paul 2017: 111; Paul 1998: 163; Kırkan-Kızıl 2020) Zaza nüfusu hakkında bugün kesin bir sayı vermek oldukça güçtür.
- ¹⁰ Mann'ın bahsettiği Turfan metinleri (Alm. Die Turfan-Texte), 1902–1914 yılları arasında *Die Deutsche Turfanexpeditionen* (Alman Turfan Ekpedisyonları) olarak anılan bugün Doğu Türkistan olarak anılan Turfan ve çevresine yapılan dört bilimsel sefer sonucu Berlin'e getirilen Çince, Uyгурca, Soğdca, Pehlevice, Süryanice, Medce vs. metin parçalarına verilen genel bir isimdir. Turfan Ekpedisyonları, Berlin'deki Etnoloji Müzesi Hindistan Bölümü Müdürü

tibetolog, arkeolog Albert Grünwedel tarafından başlatıldı ve daha sonra Türkolog Albert von Le Coq'la birlikte toplam dört sefer düzenlendi. Med dilinde yazılmış metinler de bu seferler sonucunda incelenmiştir. Mann'ın arkadaşı Andreas bu seferlere katılmadığı halde Berlin'de İrani metinlerin deşifre edilmesi ve değerlendirilmesi konusunda görevlendirilmiştir. Mann'ın Andreas'a bu konuda heyecanlı bir şekilde yazmasının altında yatan neden onun bu metinleri yakından tanıyor olmasıdır (Knüppel ve Alois 2012: 14-15). Dikkat edilirse Mann'ın seyahati ve Turfan Ekspedisyonu zaman olarak uyuşmaktadır. Mann onlardan bir yıl önce başlamıştır yolculuğa. Paul, Mann'ın beraberinde Berlin'e getirdiği malzemelerin modern İran diyalektleri çalışanların dışında çok az sayıda bilim insanının ilgisini çektiğini iddia eder. Buna rağmen Mann'ın çalışmaları İran diyalektolojisinin şekillenmesinde önemli bir yerde durmaktadır (Paul 2020: 290).

- ¹¹ Lerch, Esir Zazalarla yaptığı mülakatların yanı sıra Zazacaya coğrafi sınırlar da (Muş-Palu) çizmiştir (Lerch 1857: III-XII, XXI). Mann'ın buradaki itirazı Lerch'in çizdiği sınırların aşlında daha geniş olduğudur.
- ¹² Botan, coğrafi bir terim olup Dicle Nehri, Botan Çayı ve Habur arasındaki bölgeyi kapsar. Martin Hartmann'a göre Botan yönetsel değil coğrafi bir tanımlamadır (Hartmann 1896: 1).